

Давр Шеърятисида Метофара Ва Метонимиянинг Қўлланилиши Ва Уларнинг Ўзига Хослиги

SCIENCE BOX

Ражабов Тўхтамурод Абдуллаевич¹

Хайруллаева Маржона Омон қизи²

^{1,2} Бухоро давлат университети Филология факультети Ўзбек тилшунослиги кафедраси ўқитувчиси

Аннотация:

Нарса-буюм, воқеа ва ҳодисалар ўртасидаги ўзаро ўхшашликка асосланган маъно кўчиши метофара. Мумтоз адабиётимизда ушбу хилдаги шеърӣ асарлар ва ғазалларга “истиора” атамаси номи билан қараш анча кенг тарқалган. Мумтоз шеърӣтимиздан фарқли равишда лингвистик метофаралар тил тараққиёти босқичи билан боғлиқ. Хусусий муаллифлик метофаралари ёзувчининг эстетик мақсади, яъни борлиқни субъектив муносабатини кўшиб ифодалаган ҳолда номлаши асосида юзага келади. Метофара орқали маъно кўчишида коннотатив маъно ёрқинроқ акс этади. Маъно кўчишида метонимия ҳам ўзининг янги образлар ҳосил қилишига кўра барча кўчим турларидан ажралиб туради. Метонимия шеърнинг ёзилиши жараёнида нарса-ҳодиса, воқеалар ва ички кечинмаларни жонли тасвирлаш, ёрқин ифодалашга хизмат қиладиган тил воситасидир.

Таянч тушунчалар: Метофара, Истиора, ташхис, бадий психологизм, образ, коннотатив маъно, метонимия, ритмик пауза.

Нарса-буюм, воқеа ва ҳодисалар ўртасидаги ўзаро ўхшашликка асосланган маъно кўчиши метофара. Метофара ўзининг жуда қадимий тарихига эга маъно кўчишидир. Мумтоз адабиётимизда ушбу хилдаги шеърий асарлар ва ғазалларга “истиора” атамаси номи билан қараш анча кенг тарқалган. Метофара ҳам даврлар оша сайқалланиб борди, тил хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда бугунги кунга икки хил йўналишда: лингвистик метофара ва хусусий метофара атамалари орқали етиб келди.

Мумтоз шеъриятимиздан фарқли равишда лингвистик метофаралар тил тараққиёти босқичи билан боғлиқ. Бундай метофаралар асосан шеъриятимизда аташ (номлаш) вазифасини бажаргани учун уларда услубий бўёқдорлик ва нутқ предметига нисбатан субективлик акс этмайдиган бир йўналишдир. Яни улар ўзлари яратаётган образга тўғридан-тўғри мурожаат қилиб ўқувчига аниқ бир маъно ҳақида маълумот бериб ўтади. М.Юсуфнинг “Қизғалдоқ” шеъридаги қуйидаги тўртликка эътибор берайлик.

Солланасан келинчакдай бошинг эгиб,
Жайрон ўтган сўкмоқларга ёшинг тўкиб,
Қизил юзинг қон дилимга турар тегиб,
Менинг ҳам сен ғарибнинг ҳам парвонанг йўқ...

Шоир ташхис санъатидан фойдаланиб қизғалдоқни жонлантиради, гулга инсонга хос бўлган ички туйғуларни сингдиради. Қизғалдоққа “Бошинг эгиб” ва “Қизил юзинг” каби метофараларни қўллаш орқали уни инсонга янада яқинлаштириб кўрсатади. Жумлаларда фақатгина бир сўзнинг маъно доираси кенгайди ҳамда янги тушунчаларни аташ учун хизмат қилади. Бу орқали эса ўхшатилаётган нарса тилга олинмагани ҳолда унинг маъноси ўхшатилаётган нарса (яни уни ифодалаётган сўзга юклатилади). Албатта бу ўринда ўхшатилаётган нарса–ҳодисаларнинг айнан олинмаганлигини ҳам таъкидлаб ўтиш керак. Буйерда икки нарса-ҳодисага хос белгилардан бирортаси асос учун олинган.

Бу тарзда кўчимлардан фойдаланиш орқали эса шоир адабиётшунослигимизда кенг қўлланадиган бадиий психологизмдан фойдаланади. Яни бадиий асарда турли хил кўчимлар орқали (ушбу мисрада қизғалдоқ) инсон образини яратишнинг муҳим воситаларидан бири персонаж руҳиятининг очиб берилиши, ҳатти-ҳаракатларининг психологик жиҳатдан асосланиши, шу мақсадга хизмат қилувчи усул ва воситаларнинг жами ёзувчи ва персонаж руҳиятини бевосита ёки билвосита тасвирлаб бериши мумкин. Персонаж ўй-кечинмалари ва хис-туйғуларининг “ички монолог”, “онг оқими” тарзда ёки муаллиф тилидан (ўзиники бўлмаган муаллиф гапи) баён қилиниши психологик тасвирнинг метафорага кўчган бевосита шакли ҳисобланади. Асардаги образ руҳияти унинг ҳатти-ҳаракатлари, гап-сўзлари, юз-кўз ифодалари, ундаги физиологик ўзгаришлар орқали очиб берилиши эса бевосита маъно кўчиши билан бир қаторда психологик тасвирни ҳам юзага чиқаришга хизмат қилади. Руҳий тасвирнинг мана шундай кўчим ҳосил қилиши шеърдаги асл маъно ва кўчма маънолар бир-бирини тўлдиришга хизмат қилиб бораверади. Шу боис ҳам муайян персонаж руҳиятини тасвирлашда ёзувчи буларнинг иккисидан ҳам унумли фойдаланилади. Шунингдек, персонаж руҳиятини

очишда ёзувчи табиат тасвири ёки бошқа бирор бир нарса образидан фойдаланиш орқали кўчим ҳосил қилиш имкониятига эга бўладики, бу ҳам билвосита кўчимга асосланган психологизмнинг юзага келишига сабаб бўлади.

Хусусий муаллифлик метофаралари эса ёзувчининг эстетик мақсади, яъни борлиқни субъектив муносабатини қўшиб ифодалаган ҳолда номлаши асосида юзага келади. Улар услубий жиҳатдан бўёқдорликка ва воқелиқни образли тасвирлаш хусусиятига эга бўлади. Шунинг учун ҳам бадий матнда қахрамоннинг ҳис-туйғуларини таъсирчан, ёрқин бўёқларда, аниқ ва ихчам ифодалашга хизмат қилади. Хусусий муаллиф метофараларида ҳамиша конотатив маъно мавжуд бўлади. Метофара орқали маъно кўчишида коннотатив маъно ёрқинроқ акс этади. Масалан, от, ешак, қўй, ит, бўри, тулки йўлбарс, бойўғли, мусича, бургут, лочин, қалдирғоч, булбул каби ҳайвон ва қушларнинг номлари бўлган лексемалар мавжудки, бу сўзлар ўз маъносидан ташқари, кўчма маънода кенг қўлланади. Хусусий муаллифлик метофараларида шоир ҳаёлини банд қилган образни фақатгина ўз кўнглига ва ички кечинмаларига суянган ҳолда баён қилади. Шоир бу жараёнда сўзни тежамайди ва маънога мос тушиши ҳақидаги фикрлар ҳам иккинчи даражага тушиб қолади. Шоир фақатгина ўзининг тасаввурларини ҳиссий бўёқдорлик орқали ифодалашга ҳаракат қилади.

Аёллар, пайкалдан кўтарманг бошни,

Фақат меҳнат қилинг, йиллар кутмайди.

Шийпонларда кутиб – кузатинг қуёшни,

Келажак авлодлар бизни унутмайди!

Шеър маҳсус нутқ шакли, у энг муофиқ тартибда жойлаштирилган энг муносиб сўзлар йиғиндисидан ташкил топган бўлиши керак. Албатта кўчимлар ҳам шунга ёндош тарзда ифодаланиши талаб қилади. Кўчим бу шунчаки ўхшатиш эмасалан балки биргина сўзнинг ўзида шеърнинг ғоявий йўналишини очиб бериши мумкин бўлган адабиёт унсуридир. Агарда биз тилшунослик назарияси томонидан таҳлил қиладиган бўлсак балки баъзи бир сўзлар лексик жиҳатдан кўчимга тўғри келмаса аммо маъно жиҳатидан шоир назарда тутган косанинг тагидаги нимкосани кўришимиз мумкин. Аслида шеъриятга қўйиладиган барча талаблар нисбий тушунчадир. Юқоридаги сатрларда шоир ўзбек халқининг аҳволига ачинади, уларга дунёда бахт нима эканлигини тушунтиргиси келади. “Йиллар кутмайди” бирикмаси орқали инсон ўзининг умрини ўтказиб юбораётганлиги ҳақида ёниб ёзади. “Йиллар кутмайди” бирикмаси бу метафора бўлиб инсонга хос бўлган фаолият турини мавҳум тушунчага юкланган. Аслида кутиш, ёки кутмаслик инсонга хос тушунча бўлиб бу ерда ўтиб кетаётган умр маъносини ифодалайди. Ўзи умуман олганда шеърий нутқ кимга мурожаат қилинаётганига боғлиқ бўлади. Образлар ва кўчимлар шу жараёнда юзага чиқаверади. Шеъриятда бу ҳолат табиий, негаки, шоир ёрига ҳам, денгизга ҳам, балиққа ҳам, Яратувчисига ҳам бир хил муносабатда бўла олмайди. Юқорида айтганимиздек худди мана шу унсурлар сабаб бир сўзнинг маъноси бошқа бир сўзга кўчиб янги тушунча ҳосил қилаверади.

Албатта метафора кўчимлар орасида энг кўп тарқалган кўчим тури ҳисобланади. Аммо маъно

кўчишида метонимия ҳам ўзининг янгича образлар ҳосил қилишига кўра барча кўчим турларидан ажралиб туради. Ташқи кўриниш орқали маъно кўчиши метонимияда шеърнинг жозибаторлигини таъминлайди. Шоир айтмоқчи бўлган барча фикрларини бир сўзга юклаб унинг таъсир кучини кенгайтиради. Жуда кўп ўринларда сўз бирикмаси ишлатилиши керак бўлган ҳолларда битта лексик тушунчани ифодалаш орқали ҳам шаклий, ҳам маъновий гўзалликни юзага чиқаради. Тасаавур қилинг оддийгина сўзлашув тилида сизга кимдир “икки стакан сув ичдим” деса, демак ҳамма нарса аён. Сўзловчи аниқ факт билан гапиргани учун биз уни борлигича, тўғрилигича тушунишга улгураимиз. Ўша сўзлашув жараёнида суҳбатдошинингиз сизга “иккита ичдим” деса, табиийки сиз унинг нима ичганлигини билмай қоласиз. Фикр баён этилаётган нуқтаи-назардан сиз гапнинг йўналишига қараб маъносини тушуниб оласиз. Шоирлар ҳам метонимия асосида фикрини ифодалаганда ўқувчини ўйга толдириб қўяди. Нима айтмоқчи эканлигини ва ўқувчининг туйғуларига қандай таъсир қилаётганини, ўқувчининг нимани сезишини унинг ўзига қўйиб беради. Масалан,

Юлдузлар ёнидан ҳайда зоғларни,

Кундузлар ёнидан ҳайда доғларни.

Ер ютса бўлмасми уришқоқларни,

Йигирманчи аср, бу қандай гап ахир?!

Шоир бу ерда метонимиядан кенг фойдаланади. Йигирманчи асрга мурожаат қилиб аъзон бадани снаряднинг ўқи бўлганини, қанотли, қанотсиз ракеталар инсонларга тинмай азоб бераётгани ҳақида гапиради. Шоир сатрлари давомида “уришқоқларни” сўзини келтириши орқали инсон образини кўз ўнгимизда гавдалантиради. Агарда бу ўринда урушқоқ инсонларни деганда еди, аввало ритм бузиларди ва ритмик пауза ўз ўқидан чиқиб жумла ғализланарди. Шоир ушбу лексемадан фойдаланиш оқибатида ўқувчи кўз ўнгида маълум бир образ гавдаланади. Ҳар ким дунёдаги энг урушқоқ одам ким деб ўйласа ўшанга нисбатан нафрат туйғуси шаклланади. Инсон онгида ҳар бир нарсанинг тескариси доимий равишда ўсиб боришини инобатга олсак, инсон шу ўринда ижобий шахслар образини ҳам кўз ўнгида гавдалантиради. Бу эса инсонни ўйлашга ва тафаккур қилишга ундовчи воситалардир. Худди мана шу жараёнлар бадиий образ воқеликдаги нарса-ҳодисанинг ижодий қайта ишланган метономик аксидир. Метонимия худди мана шу хусусиятига кўра тасвирланаётган фикрни аниқ акс ҳис қилинишига сабаб бўлади. Демак метонимия ҳам ифода хусусиятига кўра образ яратаётганда бадиий образ тасвири ва ифодаланиш хусусиятларидан иборат бўлши ва шеърятнинг барча қоидаларига амал қилганлигини айтишимиз мумкин бўлади.

Метонимия шеърнинг ёзилиши жараёнида нарса-ҳодиса, воқеалар ва ички кечинмаларни жонли тасвирлаш, ёрқин ифодалашга хизмат қиладиган тил воситасидир. Метонимияга адабиётшунослик ва тилшунослик томонидан қараб алоҳида-алоҳида таҳлил қилиш мумкин. Тилшунослик назаряси томонидан қараганимизда метонимиянинг гап таркибида бажараётган вазифасини айтиб ўтсак, адабиётшунослик йўналишида инсонга берадиган завқи, асар таркибида ўқувчининг бадиий психологизизмига таъсири назарда тутилади. Шеър таркибида

метонимиянинг келиши тилнинг бадиийлигини белгиламайди. Кўчим турларининг бирортаси ҳам ишлатилмаган тақдирда ҳам бадиий тилнинг бош хусусиятлари тасвирийлик ва ҳиссийлик мавжуд бўла олади. Кўчим турлари эса мазкур хусусиятларни кучайтириб намоён қилишга хизмат қилиб бораверади. Масалан, М. Юсуфнинг “Кўк дарвоза” шеърини мисол қилиб олайлик.

Кўк дарвоза, яна не деб мактайин?

Меҳр изҳор этмоқ учун нетайин,

Беканг учун айт боримни сотайин,

Ойбекангни авайлагин, хушёр бўл.

Шоир кўк дарвозага васият қилгандай бўлади ва ўзининг аёли дарвозанинг бекасини авайлашини, унга бегона кўзлар тушмаслигини ўтиниб сўрайди. Шоир беканг учун боримни сотайин дейди ва метонимияга сабаб бўлувчи сўзни кўрсатади. Биз бунга тилшунослик назарияси томонидан қарасак англашиладиган маъно бўйича бор-йўқ нарсамни деган тушунча келиб чиқади. Энди адабиётшунос сифатида таҳлил қилсак “боримни” сўзи “ўзимни” деган маънони юзага чиқаришга сабаб бўлади. Шоир ўзи учун энг қадрли кишиси бу кўк дарвозанинг бекаси эканлигини таъкидлайди, у учун ҳаттоки ўлимга ҳам тайёр эканлигини айтиб ўтади. Умуман олганда бадиий адабиёт ҳар қандай образлиликни сўз орқали тасвирлайди. Аини пайтда тасвирни куруқ эмас ҳис-туйғуларга қориштириш орқали ифодалайди. Кўчимлар, хусусан, метонимия шу жараёнда муайян ўй-фикр, ҳис-кечинма ҳам ифода этади. Демак метонимияни тасвир ёки ифода воситаси таърифлари билан ўлчаш тўғри эмас.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Д. Куронов “Адабиётшунослик луғати” Тошкент “Академнашр”–2010
2. М. Юсуф “Сайланма” Тошкент “Шарқ” – 2007
3. А. Навоий “Ҳикматлар” Тошкент “Ўзбекистон” – 2015
4. А. Орипов “Танланган асарлар” Тошкент “Ғ. Ғулом” – 2001
5. Ҳ. Болтабоев “Адабиёт энциклопедияси” Тошкент “Мумтоз сўз” – 2015